

Година XXVI, број 13

ISSN 2334-6922

ГОДИШЊАК

ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК



Филозофски факултет у Нишу
2013.

МЕТЕОРОЛОШКА ЛЕКSIKA У ГОВОРУ ЗАПЛАЊА²

Рад обухвата лексичко-семантичку и творбену анализу метеоролошке лексике у Горњем Заплању, за које је репрезентативни пункт Доњи Присјан. Лексика је прикупљена на основу *Упутника за прикупљање метеоролошке терминологије* и распоређена у шест тематских целина: општи део о времену, облаци, падавине, ветрови, предвиђање времена, обичаји и временске прилике. Обрађена грађа показује да у лексичком погледу метеоролошка терминологија обухвата два слоја: општеприхваћене научне термине дијалекатски обојене и локалне називе и изразе за метеоролошке појаве карактеристичне за овај крај.

Кључне речи: Метеоролошка терминологија, време, облак, падавине, ветар, Заплање, Доњи Присјан.

Увод

Истраживање метеоролошке терминологије у овом раду везано је за село Доњи Присјан (у даљем тексту ДП), које је смештено у Заплањској котлини, у подножју Суве планине. Ово село разбијеног типа лежи на источним падинама Крушевице између два брда. Кроз село протиче река Селска која се улива у Ропат. Иако припада брдско-планинским пределима власотиначког краја, ДП лежи на најмањој надморској висини (410 м) у сливу Пусте реке (Марјановић 2001: 68-69). Географски и климатски положај села условио је основну делатност становништва, које се углавном бави земљорадњом и сточарством.

У Заплању, као и у осталим деловима југоисточне Србије, преовлађује умерено-континентална клима, чије су главне карактеристике: четири годишња доба, умерена количина падавина, релативно умерене хладне зиме, не претерано топла лета (Ракићевић 1976: 68). Временске прилике у Доњем Присјану не одступају битно од наведених, мада, због близине Суве пла-

¹ tanja77nis@gmail.com

² Рад је настао у овире пројекта 178020 Дијалектолошка истраживања српског језичког простора, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

нине, зиме могу бити оштре, снежне и мразне, што је одлика планинског климатског типа. Опасано брдима, заваљено у котлину, село је заштићено од јаких ветрова. Надморска висина условљава свежа, росна и често маглопита јутра. Прелазна годишња доба доносе велику количину падавина и променљиве временске прилике, које утичу на пољопривредне гране којима се становништво бави.

ДП лежи на сунчаној страни брда, на месту где осунчавање дуже траје, сунчеви зраци падају под већим углом, загревање је јаче, па се та страна означава као присојна (присоје). У ДП постоји локалитет Плочи камен, где је током лета несносна врућина са врло уочљивом жаром, те се назива *челопек*. Једна од претпоставки је да је село добило назив по самој локацији на којој се оно налази, тј. по присојном положају.

Село Доњи Присјан представља репрезентативни пункт, а одабрали смо га искључиво због тога што нам је изворно познато, и што смо с лакоћом могли остварити комуникацију са мештанима.

Основно полазиште овога рада јесте *Упитник за прикупљање метеоролошке терминологије* (саставио проф. др Мато Пижурица), који се састоји од 139 питања. Овим упитником обухваћено је шест семантичких целина: општи део о времену, облаци, падавине, ветрови, предвиђање времена, обичаји и временске прилике. Упитник је попуњен тако што су информатори усмено одговарали на постављена питања. Забележено је само аутентично локално искуство, пренесено као акцентовани запис.³

Захваљујући коришћеном упитнику и живој речи казивача, обухваћена је широка метеоролошка тематика и забележен готово целокупан инвентар метеоролошке лексике у говору Заплања. Основне јединице временске лексике, око којих се формира више тематских целина су: *време, ветар, облак, падавине (роса, слана, снег, киша, град), муња, гром*.

Лексичко-семантичка анализа Општи део о времену

Општи део тиче се времена као општег стања атмосферских прилика. Време (прасл. *vermę, Skok III: 626) с обзиром на годишња доба одређује се као: *зимњо, лётњо, пролётњо и јесёњо*.

Према томе да ли погодује човеку, да ли је повољно за рад у пољу и да ли одговара усевама, време се карактерише као *лошо* и *лепо*.

Лоше време означава се лексемама: *лошо, лошотија, грозотија, ладно, ладњикаво, наладњикаво, остро, студенó, ветровито, кишовито, магловито, промёњиво, тешко, болно, реуматично*.

Лоше време исказује се још и лексемама: *зимá, голомрáзица, цича* (јако хладно), *цича зима, мрзлóћ, суснёжица* (хладно са кишом и ветром).

³ Говор Доњег Присјана припада сврљишко-заплањском говорном типу и углавном чува битније дијалекатске одлике. О овоме в.: Ј. Марковић, *Говор Заплања*, СДЗб XLVII, 2000; Т. Милосављевић, *Говор села Присјана (Горњег и Доњег)*, LVI, 2009.

Лоше време, у ширем контексту, одређује се као *невреме*.

Изненадно и велико невреме зове се *непогода*, али се за исту појаву користе и лексеме *олуја*, *мећава*, *град*.

За јако лоше време постоји фигуративна лексема *гунгула*.

Лоше време погрдно се назива *времѝште*, *времешљак*.

Погоршање времена исказује се глаголским лексемама: *погоршѝје се*, *смрачава се*, *заладњује се*, *зазимује се*, *замагљује се*.

У употреби је и израз *на парамѝци су облаци*, који указује на наилазак лошег времена.

Ведро и сунчано време одређује се атрибутима: *лепо*, *топло*, *чиство*, *бистро*.

За лепо време каже се: *лепотѝ*, *топлина*, *југовина*.

Лепо време означава се глаголским речима: *усланчало се*, *разјутрило се*, *побелело*, *оданило се*.

Хипокористик *времење* користи се када треба да се именује лепо и топло време, погодно за обављање неког посла који је због лошег времена био одлаган.

Побољшање времена исказује се глаголима: *побољшује се*, *попраља се*, *попушта*, *отопљује се*, *разведрује се*, *разјутрује се*, *одањује се*, *развидељује се*, *разбиструје се*, *усланчава се*, *разгаљује се*, *премакњује се* (лошо време), *прооди* (лошо време).

Јако топло време, углавном летње, карактерише се именичким лексемама: *врелница*, *жега*, *жежница*, *оморина*, *запарина*, као и придевским: *врело*, *жешко*, *топло*, *наклено*, *спарно*, *сунчано*.

Појачано грејање сунца изражава се глаголима: *запица* / *запече*, *опече*, *прижижа*, *припица* / *припече*, као и синтагмом *ужегло сланце*.

Ветар

Појава кретања ваздуха као последица различитих атмосферских притисака између две локације је *ветар* (прасл. **věja-*, Skok III, 588). Захваљујући географском положају, Доњи Присјан није изложен ударима јаких ветрова. Има налета оштрог планинског ваздуха и бритког зимског ветра, али заваљено у котлини, село није на удару снажних ваздушних струја.

С обзиром на правац одакле *ветар* дува настају и називи појединих ветрова:

- а) са јужне стране: *јужни ветар*, *југовина* („топал, благ, пријетан”);
- б) са северне стране: *северни ветар*, *северац* („студен, ладан, остар”);
- в) са источне стране: *источни ветар*, *исток* („дува из Бугарско, неје млого јак”);
- г) са западне стране: *западни ветар*, *западњак* („доноси кишу, лошо време”).⁴

⁴ У селима недалеко од Доњег Присјана (Завидинце, Велико и Мало Боњинце, Дубрава)

Овом крају познати су и *кошáва* („ладан, јак, óстар вéтар, дýа от сéвер”), *развигóрац* („пролétњи вéтар, дýа у апрíл кьд лíста гóра”), *поветáрац*. Локални ветар који дува са Суве планине мештани зову *планински (вéтар)*.

По начину кретања ваздуха ветар *дýа*.

Слабије кретање ваздуха карактерише се лексемама: *пíри, пíрка, подувкúје*. Слаб ветар именује се деминутивима *ветрíић* и *ветрýк*.

Појачано дување ветра фигуративно се детерминише лексемама: *би́је, бесни́, бри́ше, вију́че, зави́ја, сви́ри, уда́ра, ши́ба*.

Аугментатив од ветар гласи *ветрíна*, а пејоративи су *ветрíште, ветрушлáк*. Лексема *ветрина* има двојакó значење, а место акцента има детерминативну функцију: *ветрíна* је јак ветар, а *ветринá* је упоран, досадан ветар који дува данима, тако да овај лик има пејоративну конотацију.

Јак ветар је *олу́жни вéтар, олу́ја, аламу́ња*.⁵ Аугментатив и пејоратив лексеме *олуја* имају исти облик, али је и овде акценат има дистинктивну функцију: аугм. *олујéтина*, пеј. *олујетíна*.

Јак краткотрајни ветар је *ковитлáц*. Лексема *ковитлац* користи се и за именовање кружног ветра, а за исти је у употреби и лексема *витлáц*. Дување ветра укруг означава се глаголима *вítла, заковítла*.

Ветар променљивог правца назива се *сúврат*.

Према периодима дувања разликују се *зорња́к* и *ноћња́к*.

Висински ветар је *горња́к* или *гóрњи вéтар*.

Поред наведених, мештани спомињу и *бéли вéтар*, а то је ветар који доноси снег и увек је праћен вејавицом.⁶

Престанак дувања ветра исказује се лексемама: *стáје, престáје, престању́је, утињу́је, смиру́је се*.

Место изложено јаким ветровима је *ветромéтина*, а заклоњено од ветрова је *завéтрина*.

Падавине

Падавине су облици водене паре који се појављују на земљиној површини или у ваздуху у течном или чврстом стању. Оне зависе од годишњег доба, од облика згушњавања водене паре, а карактеришу се начином падања, количином, температуром и тако даље. Облици падавина су: *росá, сланá, íње, кíша, грáд, суснéжица, снéг*. Лексика ове групе веома је богата, а у оквиру подгрупа, које настају везивањем за поједине видове падавина, долази до изражаја локална метеоролошка терминологија.

постоје локални називи за ветрове према месту одакле долазе, па је тако ветар који дува са истока *пироháнац*, а са запада *нишилíја*.

⁵ У говору Сврљига јак ветар именује се и лексемом *сприја*, која на нашем терену није забележена. В. Пејчић-Митић 2007: 15.

⁶ У народу је познат израз *црвéни вéтар*, што је, у ствари, назив за сточну болест која се преноси и шири пролећним ветром.

Облак

Услов многих падавина и најчешћи њихов предзнак јесте *облак* (< *об-влак*, прасл. корен **velk-* / **vǎlk*, Skok III: 634). Појава облака наговештава падавине, а по начину формирања, по облику, боји и густини искусни сељани могу предвидети карактер падавина које предстоје.

Облаци су скупине капљица воде или честица леда (или обоје) у атмосфери. Наши информатори облаком називају „оној што прекрије небо пре падавину”.

Деминутив гласи *облачак*, мн. *облачићи*. У деминутивном значењу јавља се и термин *пармак*, мн. *пармаци*. Аугментатив од облак је *облачина*, а са појачаним погрдним значењем *облечетерина*.

Кретање облака означава се устаљеним изразима: *тѐру се облаци, шѐту се пармаци*. У зависности од правца из којег долазе каже се: *тѐру се откуде исток, дооде са север, иду откуд запад*. Облак који долази са истока је *источни*, а са запада *западни*. Облак који наилази са јужне стране назива се *југо* или *југовина*, са севера *северац*. Облак који долази са северозапада, *северозападни*, увек доноси кишу.

Зачињање облака исказује се глаголским лексемама: *задају се, куљау, муће се, тушите се, помалу се, навирау, надирау, надвијају се, склапу се*.

Местимична појава облака именује се синтаagmaма *облаци на пармаци, облаци на прамење*.

За небо захваћено облацима користе се лексикализовани изрази: *наоблачило се, натмурило се, натумитило се, замутило се* (небо). Нагомилани, слојевити облаци у виду таласа описују се придевима: *натумитени, натмурени, мрачни, големі, дебели, страшни*.

Према боји разликују се: *светли, бели, беломодри, белуњави, модри, маглави, мрачни, мрки, црни, тмурни, тмни*.

Према изгледу облаци су: *големі, дебели, густі, цврсти, тнки*.

Гомилање облака као наговештај падавина описује се изразима: *гомिलाу се, збијају се, надводе се, сритау се, подудару се, тушите се, натмурју се, смрачују се, муће се*.

Судар облака из различитих смерова описује се као *севање небеса*.

Када се облаци умртве каже се *небо се утишило*.

Нагло помаљање облака описује се глаголима: *навиру, надолазе, стварају се, задају се*.

За промену времена каже се: *мења се, обрта се, промењује се* (време), а кидање облачности описује се изразима: *бистри се, избистри се, разбистри се, разбиструје се, чисти се, раичишићује се, ведри се, изведри се, разведрује се, развидељује се, растерују се облаци, црвени се небо*.

Гром

Електрично пражњење праћено треском назива се *гром* (прасл. **gr̥m*, превој **grom*, Skok I: 623), као пратећа појава наоблачења.

Такво збивање у атмосфери означава се глаголским лексемама: *грми*, *трэска*, *пуца*, *удара*, *бије*, *тресе*.

Када грми, народ каже: „бóg тэра кáце по нéбо”, „судáру се нéбо и зéмња”.

Наговештај и очекивање грома изражава се глаголима: *тутњи*, *бубњи*.

Тутњање и трескање при електричном пражњењу је *грмња́вина*. У вези са појавом грмљавине јавља се и *громобитина*.⁷

Својим ватреним дејством гром може да: *трэсне*, *спáли*, *спрјжи*, *изгори*, *рацéти*, *убије*.

Разликују се две врсте грома: *огњéни* („грóm који удáра и óдма пáли и гори”) и *водéни* („кџд грмí у кíшу, ал не прáи штéту”).

Пражњење облака без треска зове се *муња*, која може да *сéва* или *сéвне*. Треперење муња описује се изразима: *расевáле се муње*, *растреперíло се нéбо*.

Грмљавина и громови везују се за поједине свеце, и то за Светог Илију („удари грóm ко Свет-Илија”, „Свети-Илија громóвник”, „бије ко грóмови на Светога-Илију”) и Огњену Марију („на Огњену Марију кúј рабóти ће га спржи грóm).

Лексеме *грам* и *муња* могу се појавити алтернативно, и то најчешће у народним клетвама:

згромíл те грóm – згромíла те муња,

спалил те грóm – спалила те муња,

спржи́л те грóm – спржи́ла те муња,

ударил те грóm – ударила те муња.

Киша

Најчешћа врста падавина је *киша* (прасл. **kis-ja*, Skok II: 84). Регистрована је и лексема *да́ж / да́жд* (прсл. **dǫždǫ*, Skok I: 385), која се ретко употребљава, али је присутна у конструкцији *удари да́ж[ǫ]*.

Падање кише исказује се лексемом *киши* и синтагмама *па́да кíша*, *íде кíша*, с тим што међу њима постоји извесна семантичка разлика. Глаголском лексемом *пада* означава се изненадна појава кише, неочекивано краткотрајно невреме, те се овај глагол најчешће употребљава у облику аориста („Тíке па́де кíша”, „Па́де кíша те се ра́стури”). У истом значењу користи се и глагол *удари*, такође у аористу („Удари да́жд, па ўдри, па ўдри, све ни ўтепа”). Глагол *иде*, у контексту падавине, има двојачко значење: да киша наилази („Етé, íде отўд, откуде Нíш”) или да дуго пада („Цéл дџн íде кíша”).

С обзиром на температуру и годишње доба када падају разликују се *то́пле*, тј. *лétње кíше* и *лáдне*, односно *пролétње* и *јесéње кíше*. Могућа је и *ледéна кíша*, која доноси ситне смрзнуте капљице леда.

Аугментативима *кишетíна*, *кишетéрина*, и погрдно *кишља́к*, означава се досадна, прохладна и обилна киша.

Јака киша је *пљусак*, а у употреби је и синтагма *прóвала óблак*.

⁷ По речима информатора „...кџд пáдне грóm из нéбо на др́во, сто́ку, кúћу, човéка, свé пáли и уништа́ва, онóј што остáне после грóm зовé се громобитина”.

За јаку кишу која обилно пада каже се: *пљушити, музѐ, лије, растура се, отворило се небо, провалило се небо.*

Начин падања кише најчешће се описно детерминише. Киша у тала-сима с ветром означена је као *киша на маови*, а краткотрајна киша јачег интензитета као *киша на облак*.

Слаба киша именује се деминутивом *кишица* или синтагмом *ситна киша*. Таква киша *роси, сипи, сипка, прска, ромиња, мрмори, капе, прокапује*.

Када киша често пада, каже се *навадила се киша*.

Устаљивање кишног периода означава се изразима: *окишило се, раскишило се*.

Дуг период без кише је *суша, сушно*, а каже се још и *заборавила се киша* или *не паде ни капка*.

Падање кише обележавају и промене на тлу. Мехурићи који се хватају на површини воде приликом падања кише са веће висине зову се *кломбури* или *меури*, дем. *меурићи*.

Неравнине испуњене водом називају се *баре* и *локве* (прасл. **loky*, Skok II: 315). Фреквентнији је назив *бара*, са деминутивом *барица*, аугментативом *баруштина* и пејоративом *барушљак*.

Роса

Кондензоване капљице водене паре које се, при сниженим температурама, нахватају на предметима у току ноћи именују се лексемом *роса* (прасл. **rōs*, Skok III, 158).⁸ Деминутив је *росица*, аугментатив *росетина*, а пејоратив *росуљак*.

Падање росе се не види, али се по резултату ове појаве каже: *оросило се, наватала се роса, падла роса*.

За испарење росе каже се *опадла роса*.

Слана

Смрзнута роса је *слана* (прасл. **solna*, Skok III: 279), односно танак слој леда који се у хладним ноћима нахвата на слободне површине.

За тај процес каже се: *падла слана, уватила се слана*, а за њено отопљење *опадла слана*.

Неочекиваном појавом слана може да *озноби* усеве.

Иње

За планинску климу карактеристична је појава иња. *Иње* је игличаста ледена наслага на усправним предметима, која се ствара кад је врло хладно и магловито. За појаву иња каже се: *вата се, наватало се, уватило се иње*, а за нестанак *опадло иње*.

У говору Доњег Присјана присутна је лексема *стријеш* (прасл. **srěšь*, Skok III: 320), којом се означава ледена покорица на трави и дрвећу.⁹

⁸ Микропонимом *Росуља*, који смо забележили у Доњем Присјану, именован је део села под ливадама и пашњацима.

⁹ Ову лексему не бележе речници говора југоисточне Србије.

Магла

Термином *магла́* (прасл. **тъгла*, Skok II: 353) детерминише се густ ваздух после кише и зимски сутон.

Ретка магла после кише је *сумагли́ца* / *сумаглица*.

Захватање неког простора маглом исказује се фигуративно: *спушта се, пада, ди́за се (магла́)* и безличним обликом *замагли́ло се, стамни́ло се / стъмни́ло се*. У употреби је и израз *нарогушила се магла́*.

Када се магла јавља местимично, по брдима, каже се *извлéкла се магла́*.

С обзиром на то да се магла карактерише као неповољна, јер отежава пословање, па и само кретање људи, забележили смо само облике с погрдним значењем: *маглетина* и *маглушина*.

Град

Појава падања смрзнутих капи леда је *гра́д* (прасл. **gradъ*, Skok I: 604).

За именовање ове појаве користи се и облик *граду́шка*.¹⁰

Облаци који доносе град су *градоно́сни (бѣли) облаци*.¹¹

За појаву града каже се: *па́да гра́д, уда́ра гра́д, би́је гра́д* или *гра́д те́на / уте́на / поте́на*.

Остаци оштећених усева услед туче града називају се *градоби́ја*.

Мраз

За зимски период карактеристичан је *мра́з* (прасл. **мръз-*, **морз-*, Skok II: 472). Јак мраз зове се или само *мра́з* или се употребљава израз *ци́ча зи́ма*.¹²

Најчешћи изрази којима се исказује изузетно јак мраз су: *пу́ца и дрво и ка́мен, стѣза мра́з, притѣза мра́з, скрчи́ мра́з*.

Јак мраз без падавина зове се *голо́мра́зица*, а ређе се употребљава лексема *суомра́зица*.

Ледени „клипови” који се нахватају на предмете када стегне мраз су *ледени́це*.

Услед јаког мрза долази до замрзавања воде. Смрзнута вода је *ле́д* (прасл. **ledъ*), а комад леда је *са́нта*.

Танак слој леда који се нахвата на површини воде зове се *поко́рица, полѣдица* или *скре́жена вода́*.

Процес смрзавања течности исказује се глаголским лексемама: *ле́ди се, мрзне се, замрзу́је се*, или синтаagmaма *ва́та се ле́д, пра́ји се ле́д*. Постоје

¹⁰ Додавањем суфикса *-ушка* укинута је хомонимија са лексемом *гра́д* у бугарском језику, а лексема *градушка* присутна је и у говорима југоисточне Србије и на Космету (Skok I: 604). Потврду за ову Скокову тврдњу налазимо у говору села Каменице код Ниша (Јовановић 2004: 372) и у говору Црне Траве (Стојановић 2010: 144), док у осталим дијалекатским речницима призренско-тимочких говора лексема *градушка* није регистрована.

¹¹ Како би се растерали градоносни облаци и спречила штета коју наноси град користе се *противгра́дне раке́те*.

¹² По сведочењу мештана најјачи мраз је „на Води́це” (19. јануара).

разлике у интензитету смрзавања, те ћемо их градивно представити у потпуним исказима:

„Тњко се навáта озгóр лéd по бáре, па све скрчí под нóге” (танак, слаб, прозиран лед, брзо се растапа);

„Бéше си зíмус лáдно, зáледи се рéка” (чврст али краткотрајан, брзо пуца);

„Некáд су билé длáге и óстре зíме, па кьд се замр́зне Рóпат, мí, децá, áјт на клизáње” (дебели, непробојан лед који се задржава дуже време).

Снег

Снег је падавина у облику ледених кристала воде, која се састоји од мноштва пахуљица. *Снег* (прасл. **sněgь*, Skok III: 297) редовна је метеоролошка појава у Заплању, где су зиме *снеговíте*. Ова падавина има неке своје особине, за које постоје уобичајене лексеме, изрази и фразе.

Снег који је сув, чврст зове се *суи снэг* или *сеvéрац*, јер га доносе северни ветрови.

Влажан снег, који има температуру приближну ваздуху, јесте *мéки* или *југóви снэг*.

За падање снега користе се лексеме: *вéје*, *завéје*, *клíпа*. Када падне мала количина снега, каже се: *обелéл снэг*, *обелејáл снэг*, *забелéл се снэг*, *забелејáл се снэг*. Јако падање снега изражава се описно: *натрпáл се снэг*, *натрупíл се снэг*.

Прелазак са кише на снег означава се безличним конструкцијама: *заснежíло се*, *заснежíло га*, *обрну́ло се на снэг*. За именовање исте појаве употребљава се лексема *суснэжица*.

Неразгажени снег је *цéли снэг*, а угажена стаза је *пртинá*.

Дубоки снек карактерише се придевским лексемама: *голém*, *длабóк*, *непроóдни*.

Нагомилани снег од дугог падања, или када га ветар нанесе, зове се *смét* или *нáнос*.

Слаби суви снег је *супражица*.

Снег помешан са водом назива се *бљузгавица*, *љузгавица*, ређе *лápавица*.

Висина снежног покривача исказује се описно: *снэг до колéна*; *снэг до ку́ка*; *голém снэг*, *су́чка дрво нéма*.

За време са снегом и ветром користе се термини: *међáва*, *вејави́ца*, а фреквентан је и турцизам *кијáмет*.

Снежне пахуље јављају се у лику *пау́ље*, дем. *пауљи́це*.

Снег који се нахвата на дрвећу зове се *китинá*.

За смрзнуту површину снега користи се лексема *пóкорица*.

Снег може да се *одрóни* са већег смета и тако настаје *óдрон*.

За топљење снега каже се: *кóпни*, *кoпнéје*, *тóпи се*, *истóпи се*, *отопљу́је се*.

Места на којима се отопи снег називају се *окопни́не*.

Предвиђање времена и временска прогноза

А. Природни феномени и временска прогноза

Овај сегмент рада посвећен је етнометеорологији, јер народ има своје начине за предвиђање времена и у то вековима чврсто верује. Природни феномени су основа за дугорочне и краткорочне временске прогнозе. У ДП чувају се нека од уверења да одређене природне појаве утичу на друге.

Нагли преласци са једног на друго годишње доба дају елементе за дугорочну прогнозу. Верује се да: зима без снега наговештава кишно лето („ако је зима сува, без снега, лето ће да буде кишно“); појава ране слане указује на лошу јесен („не ваља кад слана рано падне, ће буде много лоша јесен“); рано појављивање снега наговештава дугу и хладну зиму („ако ли снег падне порано, зима ће буде дуга и ладна“). Појава грома после Митровдана сматра се лошим знаком у ширем контексту („кд гром удари на Часне вериге или кд грми после Митровдан, неће буде добро у државу“).

Прогноза времена повезује се са месечевим менама, тако што се према облику месеца одређује какво ће време бити: „Ако је срп, ондак је суво, ако је попуњен према земљу, ће буде кишовито.“

Неки временски периоди доводе се у везу са дугорочном прогнозом: „Кд пада киша на Ђурђевдан, ће буде сушно лето, а кд је сунчан Ђурђевдан, ондак је лето кишно“; „Ако на Сретење излезне медвед ис пећину, зима ће се продужи до јула.“

Стање подземних вода и извора повезује се са временским приликама у наредном периоду: „Кд кладенац пресече, ће буде опасна жега и суша“.

По народном веровању важно је с које стране најпре загрми у пролеће: „Ако загрми од исток, ће буде киша, ако загрми откуд југ, тг ће буде сушно време“.

Народ доводи у везу стање вегетације са наредном зимом: „Кд се расцвету воћке у јесен, по други пут у годину, ће буде ладна, дуга зима“.

Појава „црвени“ са запада наговештава погоршање времена: „Ако је црвено предвечер откуде запад, јутредан ће дува ветар, а ако сланце зајде у облаци, ће пада киша“.

Ако је увече небо ведро, сутрадан ће бити сунчан дан: „Ако је увечер небо звездано, јутре ће буде сланце.“

Време се прогнозира и на основу магле: „Кд се јутром спушти магла и има роса, ће буде леп дн, а кд се наместицаво по брда јавља магла, ће буде киша, и тој се вика излекла се магла“.

Верује се и да начин сагоревања дрвета наговештава време: „Кд дрво чисто гори, ће буде лепо време, а кд дими, време ће се мења.“

Обилна роса предсказује кишу: „Кд јутром напада много роса, тај дн ће падне иша.“

Б. Понашање животиња и временска прогноза

Народ тумачи временске прилике и према начину понашања животиња. Животиње предосећају промену времена, па то испољавају на карактеристичан начин.

Заступљено је веровање да појава великог броја мрава у пролеће наговештава кишно лето: „Ако ли ўпролет искоче бробињци по пўт, по кўће, по ливаде, ће бўде лето кишовито”.

Рани одлазак птица селица предсказује дугу и хладну зиму: „Кьд птице одлетé јоште пред јесен, нејé добрó, ће бўде óстра и длагá зима”.

Оглашавање петлова предвече или ноћу наговештава погоршање времена: „Кьд поју ўвечер петлóви, време ће се мéња”.

На наилазак невремена указује одређени облик понашања животиња: „Крáве окрéћу главу у правац нéвреме, магáрци њиштé, свиње нóсе у ўста дрво или шишињке”.

Снег предосећају пси: „Ако ли ће пада снéг, псéта подвр́ту репови”.

Посебан облик понашања стоке предсказује појаву јаког ветра: „Пред óпасни вéтар óвце, кóзе, крáве ишчўбре ўши и бéгу у штáлу”.

Временске промене осећају и људи, те прогнозирају време на основу здравствених тегоба: „На промену време болé рўке, нóге, рáне, кóске, поготóву онија који су реумáтични. Кьд ће време да се квáри, човéку се свé спи”.

В. Символика снова

Временске прилике се могу предвидети и тумачити на основу снова. Устаљено је веровање да снови предсказују будућа збивања, па се преко симболике снова одређује и стање у природи. Мештани верују да „кьд се сању óвце и јагáнци, ће пада снéг”, а „кьд се сању говéда, ће пада кíша”.

У оквиру симболике снова постоји и обрнут поступак: метеоролошке појаве имају своја симболичка значења у сновима и тумаче се, углавном, у негативном контексту: „Кьд се сања кíша, тóј су слáзе, снéг – лóше вéсти, вéтар је болес, промаја је несрéћа у кўћу. Ако сањаш с коју страну кíша доóди, от тўј страну доóде лóше вéсти, несрéћа за родбíну која там живи”.

Обичаји и временске прилике

Многи народни обичаји из давнина везани су за временске прилике, а неки од њих чувају се и данас.

Старији мештани сећају се додолских песама и памте како су „дóдоле носíле лíтије по селó и призивáле кíшу у бéле аљíне”.

У ДП познат је обред за престанак града: „Недонóче или прворóђено детé трéба да поједé зрно грáд и тьг ће грáд да престáне”.

Невреме може да се изазове неким поступцима: „Ако девóјка гребé шéрпу или тóпи из тигáњ, ће вóј пада кíша на свáдбу”.

Творбена анализа

У укупном фонду забележене метеоролошке лексике (око 180 лексема), највећу фреквентност имају глаголи, затим придеви, а потом именице.

Творбеном анализом обухваћене су:

1. једночлане лексеме
 - а) просте
 - б) изведене
 - в) сложене;
2. двочлане лексеме
 - а) именица + именица
 - б) придев + именица
 - в) глагол + именица
3. вишечлане лексеме
 - а) именица + предлог + именица
 - б) глагол + заменица + именица
 - в) глагол + предлог + именица

Полазећи од малог броја основних, мотивних речи, временска лексика настаје и грана се помоћу сва три творбена модела: деривацијом, композицијом и комбинованом творбом.

Именице

Просте речи су *вре́ме, ве́тар, гра́д, грóм, да́жд, же́га, зима́, и́ње, исто́к* (ветар), *ки́ша, ле́д, магла́, мра́з, муња́, олу́ја, роса́, слана́, сне́г*.

Међу простим речима налазимо и оне које у прошлости нису биле просте: *киша* < *кис-ја*, *облак* < *об-влак*, *исток* < *из-ток*.

Изведене речи настале су деривацијом, а најпродуктивнији суфикси за грађење метеоролошке лексике су:

- ава: *коша́ва, мећа́ва*;
- ак: *пљу́сак*;
- ѝк / ак: *ветрѝ́к, облача́к*;
- љак: *барушља́к, ветрушља́к, времешља́к, кишља́к*;
- ња́к: *горња́к, западња́к, зорња́к, ноћња́к*;
- ѝц / ац: *витла́ц, ковитла́ц, севе́рац*;
- ина: *врућина́, ветрина́, грмња́вина, китина́, облачина́, окопнина́, оморина́, пртина́, топлина́*;
- овина: *југовина́*;
- етина: *кишетина́, маглетина́, олујетина́, росетина́*;
- етерина: *кишетерина́, облечетерина́*;
- уштина: *баруштина́, маглуш(т)ина́*;
- иште: *ветриште́, времиште́*;
- ија: *грозотија́, лошотија́*;
- ица: *ба́рица, блу́згавица, веја́вица, врелница́, же́жница, ла́павица, ледени́ца, љи́згавица, роси́ца, пауљи́ца*;
- ић: *ветрић́, меурић́, обла́чић*;
- оћ: *мрзлоћ́*.

Сложене лексеме у метеоролошкој терминологији настају:

- а) срастањем двеју речи: *аламуња, североисток*;
- б) префиксацијом: *нанос, невреме, непогода, смёт, одрон*;
- в) комбинаваним грађењем: *ветромётина, градобија, громобитина, голомразица, завётрина, запáрина, покóрица, полéдица, поветáрац, развигóрац, суомразица, супра́жица, сусне́жица*.

Придеви

У временској терминологији придеви су веома фреквентни, јер се њима описује време, небо, ближе се одређују особине облака, ветрова, падавина.

Велики је број простих придевских лексема, које су најчешће употребљене у средњем роду једнине, јер се углавном везују за именице време и небо: *белó, бистро, ведрó, лошо, модрó, óстро, тешкó, топлó, чистó*, или у мушком роду, када се ради о облацима: *бél, дебél, голém, гус, мóдар, тьнак, тму́ран, цврс*.

Метеоролошке појаве најчешће се описују придевима који су изведени од именица или према именицама, али има и оних који настају од придева и глагола. Најпродуктивнији наставци за грађење оваквих придева су:

-ав: *белуња́в, ладњика́в, магла́в*;

-ан: *вла́жан, ки́шан, ла́дан, мра́зан, мра́чан, óблачан, олу́жан, сунчан, су́шан*;

-ен: *ледéн, натму́рен, нату́шитен, огњéн, скрéжен, студéн*;

-ив: *проме́њив*;

-ни: *запа́дни, исто́чни, јужни, северни, олу́жни*;

-ов(и): *југо́в(и)*;

-овит(о): *ветрови́то, кишови́то, маглови́то, снегови́то*.

Забележили смо и неколика примера сложене придевске лексеме: *градонóсни, противгра́дни, наладњика́во* (време).

У овом говору подједнако су заступљени и одређени и неодређени придевски вид:

а) облик одређеног вида: *бéли (óблак), градонóсни (óблак), исто́чни (вётар), југо́ви (снег), мóдри (óблак), магла́ви (дън), огњéни (дън), олу́жни (вётар), паклéни (дън), северни (вётар), суи (снег), ть́мни (óблак), це́ли (снег)*;

б) облик неодређеног вида: *гус (óблак), голém (óблак), дебél (óблак), длабо́к (снег), ла́дан (вётар), кишови́т (дън), маглови́т (дън), óстар (вётар), сунчан (дън), то́пал (вётар)*.

Глаголи

У временској лексици Горњег Запаља глаголи су веома фреквентни, јер се временске прилике непрестано збијају, мењају.

У просте глаголске лексеме убрајамо: *бесни, бије, брише, вата се, грјеје, гори, грми, дица се, дуа, иде, квари се, лије, мења се, музе, мути се, пада, пали, прђи се, пржи, пече, сева, сипи, склапа се, стаје, тресе, удара, шиба*.

У основи изведених глагола најчешће је именица: *гомילה се, киши, леђи, магли се, мрзне се, облачи се, пљушти, роси, снежи*. Неки глаголи изведени су од придева: *бистри се, ведри се, чисти се, црвени се*, а неколико њих у основи има ономатопеју: *вијуче, мрмори, ромори, траска*.

Најпродуктивнији поступак у творби регистрованих глагола јесте префиксација. Сложене глаголске лексеме настају додавањем префикса на творбену основу, која по пореклу може бити именица, придев или глагол:

за-: *забели се, забелеје, завија, завитла, задаје се, зајде, залади, заладњује, заледи се, замагљује се, забди, запече, заплица, зароси, заснежи, застуди се, зачиње се*;

из- / ис-: *избистри се, изведри се, извуче се, излезне, искочи*;

на-: *навади се, навеје, навира, надира, надолazi, накањује се, нарогуши се, натмури се, натушти се*;

над-: *надвија се*;

о-: *обелеје, огреје, одањује се, озноби, окиши, опада, окопни, окопнеје, оплица, ороси, отопљује се*;

по-: *побољшује се, погоршује се, подувкује, поквари се, помала се, попрала се, попушта*;

пре-: *премакнује се, престaje*;

при-: *прижиге, припица, припече*;

про-: *пролећује се, промењује се, прооди*;

раз- / рас-: *разбиструје се, разведрује се, развидељује се, разгалује се, раздува се, разјутрује се, расева, растерује се, растрепери се, рацени се*;

с-: *збија се, склапа се, скрежи, скрчи, смири се, смрачава се, смрачује се, спали, спржи, спушта се, стъмни се, стъмњује се, судара се*;

у-: *убија, удара, ужиге, усланчава се, утињује, утишује се*.

У одабраном пункту забележили смо устаљене синтагматске спојеве којима се означавају поједине метеоролошке појаве: *јужни ветар, северни ветар, источни ветар, западни ветар, олујни ветар, бели ветар, провала облак, ситна киша, цича зима, снег до колена, удара на мави, ужегло сланце*.

Закључак

Човеков живот условљен је временским приликама које се остварују у атмосфери, а феномен времена пратиле су и речи којима их је човек именоввао. Тако је настајала народна метеоролошка терминологија, на основу које се касније развила стручна или научна терминологија. Готово сва забележена лексика има порекло у прасловенском језику. Регистрована су само два турцизма: *гунгула* (тур. *gulgule*, Škaljić 1989: 292) и *кијамет* (тур. *kiyamet*,

Škaljić 1989: 408), оба са пренесеним значењем.

Лексичко семантичка и творбена анализа добијене грађе показује да у лексичком погледу метеоролошка терминологија обухвата два слоја: опште-прихваћене научне термине дијалекатски обојене и локалне називе и изразе за метеоролошке појаве карактеристичне за овај крај. У раду је изложен велики број термина који се односе на метеоролошке појаве, атмосферска збивања, природне феномене и прогнозу времена. С обзиром на географски и климатски положај села, као и на основу делатности становништва, временски чинилац је од суштинске важности за човеково преживљавање, живљење, па и напредовање домаћинства. Отуда потиче исконски страх од природе, потреба да се проникне у њене тајне и тежња да се њеним силама одупре. Зато су се од старина одржали начини прогнозирања времена, који су, по тврдњама наших саговорника, непогрешиви и од велике су користи за планирање и обављање земљорадничких послова. Народ је сумњичав према научним дефиницијама и објашњењима природних феномена, па и кад их прихвати, модификује их у складу са својим појмовима и представама.

Упоређујући метеоролошку лексичку у говору Сврљига и Запаља, примећујемо да, поред устаљених термина, фигурира истоветна лексика, са мањим одступањима. С обзиром на то да се ради о истом говорном типу призренско-тимочког дијалекта, не чуди што је корпус мање-више идентичан, што се за исте појаве користе исти изрази, али не треба занемарити онај фонд лексема који се у једном говору региструје, а у другом не и обратно. Такве су лексеме: *аламуња, витлџ горњак, дажд, зорњак, китина, ковитлџ, мрзлоћ, ноћњак, облечетерина, окопнина, пармак, прамење, развигорац, стријеш* (Запаље); *алине, вириште, вирјан ветробој, љутавина, мрждори, навејотина, ојугави, росуља, северњак, сињоморац, сприја*, (Сврљиг)¹³.

Литература

- Богдановић 2002: Н. Богдановић, Природа у сновима, *Етно-културолошке теме*, Сврљиг, 80–85.
- Букуровић 1950: Б. Букуровић, *Снег и лед*, Матица српска, Нови Сад.
- Динић, 2008: Ј. Динић, *Тимочки дијалекатски речник*, Институт за српски језик САНУ, Монографије 4, Београд.
- Жугић, 2005: Р. Жугић, *Речник говора јабланичког краја*, СДЗБ ЛП, Београд.
- Златановић, 1998: М. Златановић, *Речник говора јужне Србије*, Врање.
- Клајн 2002: И. Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, Београд.
- Јовановић, 2004: В. Јовановић, *Речник села Каменице код Ниша*, СДЗБ, LI, Београд.
- Марковић 2000: Ј. Марковић, *Говор Запаља*, СДЗБ, XLVII, Београд.

¹³ О значењу наведених речи из сврљишког говора в. Пејчић-Митић 2007: 39-79.

- Милосављевић 2009: Т. Милосављевић, *Говор села Присјана (Горњег и Доњег)*, СДЗб, LVI, Београд.
- Митровић, 1984: Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац.
- Пејчић-Митић 2007: М. Пејчић-Митић, *Метеоролошка лексика у говору Сврљи-га*, Сврљиг.
- Пижурица: М. Пижурица, *Упитник за прикупљање метеоролошке терминологије*, рукопис.
- Ракићевић 1976: Т. Ракићевић, *Климатске карактеристике источне Србије*, Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, 26, Београд.
- РСАНУ: *Речник српскохрватског књижевног и народног језика*, САНУ–ИСЈ, 1959-2006, књ. I – XVII.
- РМС: *Речник српскохрватског књижевног језика*, I-VI, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Сикимић: Б. Сикимић, Народни називи за кишу са сунцем, *Лингвистика и филологија*, Пројекат Растко, Библиотека српске културе на Интернету / <http://www.rastko.org.yu/filologija/bsikimic-kisa-sunce-2.html/>
- Симоновић 1982: Д. Симоновић, *Заплање*, Ниш – Београд.
- Skok I, II, III, IV: Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, JAZU, 1971–1974, knj. I–IV.
- Стојановић 2010: Р. Стојановић, *Црнотравски речник*, СДЗб LVII, Београд.
- Škaljić 1989: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Svjetlost, Sarajevo.

Tanja Z. Milosavljević

METEROROLOGICAL LEXIS IN ZAPLANJE DIALECT

The paper deals with the lexical, semantic and morphological analysis of the meteorological lexis in Gornje Zaplanje, the representative research point being Donji Prisjan. The lexis was gathered by the *Questionnaire for Collecting Meteorological Terminology* and is divided into six thematic groups: general part on weather, clouds, rainfall, winds, weather forecast, customs and weather conditions. The collected terminology indicates that meteorological terminology has two layers: general scientific terms but dialectally coloured and local expressions and region-specific terms.

Key words: meteorological terminology, weather, cloud, rainfall, wind, Zaplanje, Donji Prisjan.